

VAKTÁBAN VÁLLALKOZNI?

– FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ VÁLLALKOZÓK A HAZAI MUNKAERŐPIACON

DOING BUSINESS BLINDLY?

– ENTREPRENEURS WITH DISABILITIES IN THE HUNGARIAN LABOUR MARKET

A témában mindeddig első hazai empirikus kutatás célja az volt, hogy feltáró jelleggel megvizsgálja és feltérképezze a fogyatékossgal élő vállalkozók előtt álló kihívásokat, akadályokat és az őket támogató tényezőket Magyarországon. A szerzők 2018-ban tíz fogyatékossgal élő vállalkozóval készítettek félig strukturált interjúkat: ezek alapján a személyes jellemzők, az identitás, valamint a családi támogatás fontos szerepet játszik e vállalkozások megindulásában és fejlődésében, miközben az őket körülvevő magyar vállalkozói ökoszisztéma általában nem kedvező. Jelen cikkkel szeretnék a szerzők felhívni a figyelmet a fogyatékossgal élő emberek vállalkozási tevékenységéhez kapcsolódó kérdések kutatásának fontosságára, illetve javaslatokat szeretnének megfogalmazni az inkluzív vállalkozásfejlesztés vonatkozásában.

Kulcsszavak: vállalkozás, fogyatékossgal élő emberek, vállalkozási ökoszisztéma

The first Hungarian empirical research study on this topic has been designed to explore the challenges, obstacles and supporting factors faced by entrepreneurs with disabilities in Hungary. In 2018, the authors conducted semi-structured interviews with ten entrepreneurs with disabilities: based on these, personal characteristics, identity and family support play an important role in the start and development of these businesses, while the Hungarian entrepreneurial ecosystem around them is generally not favourable. The authors would like to draw attention to the importance of research into issues related to entrepreneurship and people with disabilities, and to formulate proposals for inclusive business development.

Keywords: entrepreneurship, people with disabilities, entrepreneurial ecosystem

Funding/Finanszírozás:

A kutatási projektet az Innovációs és Technológiai Minisztérium Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja és a Budapesti Gazdasági Egyetem között létrejött együttműködési megállapodás (NKFIH-1259-8/2019) támogatja.

This research was supported by a grant from the Higher Education Institutional Excellence Programme of the Hungarian Ministry of Innovation and Technology to the Budapest Business School – University of Applied Sciences (NKFIH-1259-8/2019).

Szerzők/Authors:

Dr. Csillag Sára, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, (csillag.sara@uni-bge.hu)

Dr. Győri Zsuzsanna, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, (Gyori.Zsuzsanna@uni-bge.hu)

Svastics Carmen, bölcsész-szociológus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, (svastics.carmen@barczi.elte.hu)

A cikk beérkezett: 2019. 10. 28-án, javítva: 2020. 02. 15-én, elfogadva: 2020. 02. 24-én.

This article was received: 28. 10. 2019, revised: 15. 02. 2020, accepted: 24. 02. 2020.

A világ felnőtt népességének hozzávetőlegesen 16%-a fogyatékossgal él, a fogyatékossgal élő emberek a világ legnagyobb kisebbségének számítanak (Bagheri, Azizi, & Fard, 2015). Bár a fogyatékossgal sokféle módon definiálható, általános értelemben a tartós vagy végleges – veleszületett vagy szerzett – érzékszervi, kommunikációs, fizikai, értelmi vagy pszichoszociális károsodást, illetve ezek bármilyen halmozódását értjük alatta, amely a környezeti, társadalmi és egyéb jelentős

akadályokkal kölcsönhatásban a hatékony és másokkal egyenlő társadalmi részvételt korlátozza vagy gátolja (1998. évi XXVI. törvény). A munka világában használt és a foglalkoztathatóság szempontjait előtérbe helyező meghatározás szerint a megváltozott munkaképességű személy az, aki testileg vagy értelmileg akadályozott, vagy akinek az orvosi rehabilitációt követően munkavállalási és munkahely-megtartási esélyei csökkennek (2011. évi CXCI. törvény).

A fogyatékos lét komoly társadalmi és gazdasági következményekkel jár. Hatással van többek között a fogyatékossgal élő személy munkavállalására és munkaerőpiaci részvételére, amely az önálló életvitel és a személyes autonómia alapvető feltétele, össztársadalmi szinten pedig a fogyatékossgal ellátórendszer hatékony működtetése és kiadásai okozhatnak kihívást (Kitching, 2014; Soltész, 2016). A statisztikai adatok Magyarországon is azt mutatják, hogy a fogyatékossgal élő emberek számos hátránnyal küzdenek a munkaerőpiacon: munkanélküliségi rátájuk lényegesen magasabb, gazdasági aktivitásuk pedig jelentősen alacsonyabb, mint a többségi munkavállalóké (Csillag & Hidegh, 2011). Kutatások alapján hátrányos megkülönböztetésben van részük, értelmes munkához való joguk sérül és a szakmai előmenetelhez is csak korlátozottak a lehetőségeik (Yamamoto, Unruh, & Bullis, 2012). Még mindig érvényesül az ún. orvosi modell, amely a fogyatékossgát sajnálatot, orvosi ellátást és gondozást igénylő egyéni problémának tekinti (Oliver, 1995; Barnes & Mercer, 2005), azaz a fogyatékossgal élő személyeknek jelentő attitűdbeli, fizikai és kommunikációs akadályokat kell leküzdeniük a munka világában való érvényesüléshez.

A fogyatékossgal élő emberek munkaerőpiaci integrációját elősegítendő nemzeti foglalkoztatáspolitikák és célzott munkaerőpiaci programok számos eszközt alkalmaznak a kvóta-rendszerektől a támogatott vagy védett foglalkoztatáson át az adókedvezményekig, azonban fogyatékossgal élő emberek vállalkozóvá vagy önfoglalkoztatóvá válása nem tartozik a támogatott lehetőségek közé (Ashley & Graf, 2017; Csillag, Györi, & Svastics, 2019). Jelen írásunk a vállalkozóvá válásra, mint lehetséges foglalkozási rehabilitációs eszközre kívánja felhívni a figyelmet, amely elősegítheti a fogyatékossgal élő személyek számára a munkaerőpiaci és tágabb értelemben a társadalmi integrációt, magasabb életminőséget eredményezhet, ráadásul szorosan kapcsolódik az EU foglalkoztatási és növekedési stratégiájához (Pagán, 2009). Releváns tehát a kérdés: ösztönzi és támogatja-e a magyar gazdasági és társadalmi környezet a fogyatékossgal élő emberek vállalkozóvá válását és vállalkozóként való boldogulását?

A cikk felépítése a következő: először összefoglaljuk a támogató és hátráltató tényezőket a nemzetközi és hazai szakirodalom alapján, majd bemutatjuk a kutatási projekt részleteit, illetve a fő eredményeket. Végül következtetéseket fogalmazunk meg, illetve felvázoljuk a kutatás korlátait és néhány lehetséges jövőbeni kutatási irányt.

Vállalkozás és fogyatékossgal

A munkaerőpiacon való jelenlét számos előnyt és egyben többféle lehetséges munkavállalási formát is kínál a fogyatékossgal élő ember számára. A fizetett alkalmazotti lét mellett az önfoglalkoztatás vagy a vállalkozói lét életképes és reális megoldást jelenthet. Mindkét forma – amelyeket egyébként a fogyatékossgal élő vállalkozókkal foglalkozó szakirodalom a legtöbb esetben szinonimaként használ (Yamamoto et al., 2012) – segít

het olyan hagyományos akadályok leküzdésében, mint a tudatlanságból fakadó negatív attitűdök, a fizikai korlátok és a hozzáférés nehézségei, a rugalmatlan szakmai rehabilitációs szolgáltatások, vagy a szakmai fejlődés és szervezeti előmenetel hiánya (Kitching, 2014). Ugyanakkor nem általános csodaszer, mivel néhány akadály továbbra is fennmaradhat (pl. oktatás vagy társadalmi hálózatok alacsonyabb szintje vagy hiánya), illetve új kihívások is megjelenhetnek (pl. a vállalkozói ismeretek hiánya) (Csillag et al., 2019; Vecsenyi, 2017). Bár az önfoglalkoztatás és a vállalkozóvá válás, mint a foglalkoztatotti lét alternatívája nem újdonság, az erről való stratégiaszintű gondolkodás kevéssé van jelen a rehabilitációs és foglalkoztatáspolitikákban, és a foglalkozási rehabilitációs ügynökségek is csak utolsó lehetőségként tekintenek rá (Ashley & Graf, 2017).

Jelen tanulmányunk középpontjában a fogyatékossgal élő vállalkozók állnak. Schumpeter (1965, p. 45.) definíciója szerint a vállalkozó „*olyan személy, aki technikai vagy szervezeti innováció által kiaknáz egy piaci lehetőséget*”. Miközben a vállalkozásokat elsősorban a gazdasági fejlődés és a foglalkoztatás hajtómotorjának tartják, ennél szélesebb társadalmi igényeket is betöltenek (pl. foglalkoztatás, termékek és szolgáltatások nyújtása, közfeladatokhoz való hozzájárulás). A vállalkozói kompetencia „*a szükséges ismeretek, személyes jellemzők, készségek és attitűdök alkalmazásának képessége, amely által hatékonyan teljesíthetők a rendkívül összetett és kihívást jelentő feladatok, az új vállalkozás létrehozásának és növekedésének különböző szakaszaiban*” (Sánchez, 2012 idézi Bagheri & Abbariki, 2017, p. 71.). Ezek részben veleszületettek, részben képzéssel, illetve tapasztalati úton kialakíthatók vagy fejleszthetők (Bagheri & Abbariki, 2017). Elemzésünkben nem tekintjük a vállalkozás feltétlen attribútumának a növekedést, ahogy azt a klasszikus életciklus-elméletek (pl. Adizes, 1992; Greiner, 1972) sugallják. Vecsenyi (2017) alapján a „*minimális növekedésű életmód-vállalkozást*” is ide soroljuk, amely „*olyan egyéni vagy társas vállalkozás, amelynek alapvető célja a közreműködők eltartása, valamilyen életforma megvalósítása minimális növekedéssel, külső tőkefinanszírozás nélkül*” (Vecsenyi, 2017, p. 51.).

A vállalkozási statisztikák – ahol szintén gyakran nehezen szétválasztható a két fogalom – szerint a fogyatékossgal élő emberek az átlagnál nagyobb arányban lesznek önfoglalkoztatók vagy vállalkozók (Parker Harris, Renko, & Caldwell, 2013; Bagheri et al., 2015). Az Európai Közösségi Háztartási Panel 1995-2001 vizsgálata azt találta, hogy a résztvevő európai országokban a fogyatékossgal élő és a nem fogyatékos emberek vállalkozói tevékenysége közt akár 10-13%-os különbség is lehet az előbbieik javára (Pagán, 2009). A vállalkozóvá válás mögött meghúzódó motivációk sokszor komplexek és szerteágazóak, csakúgy, mint az adott vállalkozás esetében meglévő támogató és gátló környezeti tényezők (Cooney, 2008). A továbbiakban a szakirodalom által azonosított vállalkozóvá válással kapcsolatos akadályokat és támogató tényezőket mutatjuk be, majd összevetjük ezeket a saját kutatásunk során talált eredményekkel.

A vállalkozóvá válást gátló és támogató tényezők

Egy új vállalkozás létrehozása önmagában is üzleti kihívásokkal jár. A fogyatékossgal élő emberek által létrehozott vállalkozások hasonlóan változatosak, mint bármely más társadalmi csoporté, és a legtöbb üzleti probléma sem különbözik másokétól (Cooney, 2008). A jellemző akadályok és támogató tényezők különböző szinteken érhetik a vállalkozót: személyes, gazdasági vagy társadalmi tényezőként. Az egyes szintek természetesen összekapcsolódnak, vagyis pl. a szegregált oktatási rendszer (társadalmi szint) okozhat készség- és kompetenciahiányt (személyes szint). Néhány tényezőnek lehet két oldala is: az oktatás során pl. szerezhető egyrészt tudás és önbizalom, amikre később építeni lehet, ugyanakkor érhetik az egyént rossz tapasztalatok és hátrányos megkülönböztetés is, amelyek egy vállalkozás indításakor akár akadályokká is válhatnak.

Akadályozó tényezők

Jones (1997) szerint a fogyatékossgal élő embert két fajta munkaerőpiaci diszkrimináció éri: a belépéssel és a folyamattal kapcsolatos hátrányos megkülönböztetés (*access és process discrimination*). A személyes korlátok mielőbbi leküzdése csökkenti ezek későbbi problémává válását, ugyanígy a munkaerőpiaci belépést akadályozó diszkrimináció legyőzése révén elkerülhető lehet a vállalkozás folyamatában esetlegesen megjelenő hátrányos megkülönböztetés (Jones, 1997; Csillag, Toarniczky, & Primecz, 2018). A vállalkozóvá válás előtt álló akadályok tehát sokszor ugyanazok, amelyek a munkaerőpiacra való belépést, vagy azon maradáshoz nehezítik, és erősen kapcsolódnak a fogyatékossgal társadalmi modelljéhez (Oliver 1995; Hidegh & Csillag, 2013), amely szerint ezeken a területeken a hátrányos megkülönböztetés sem a kezdeti hozzáférés, sem a folyamat szintjén nem az illető személyének, vagy a fogyatékossgal tényének, hanem a környezet „fogyatékosító” hatásának tudható be.

Miller és Le Breton-Miller (2017) a fogyatékossgal élő emberek hátrányos helyzete alapján a kihívásokat gazdasági, társadalmi-kulturális, kognitív, valamint fizikai-érzelmi kategóriákba sorolja, melyek a vállalkozás során mind más nehézségeket és megoldásokat eredményeznek. Renko, Harris & Caldwell (2015) kulturális és attitűdbeli hátrányokat, a gazdasági és emberi tőke hiányát, valamint fizikai korlátokat és rendszerszintű akadályokat (pl. segélyezési csapda, *benefit trap*) azonosít. Dhar és Farzana (2017) hat különböző típusú korlátot különböztet meg: személyes, környezeti, pénzügyi, működési, infrastrukturális és információs.

A szakirodalmi kategóriákra építve a jelen vizsgálatunkban az alábbi három szinten különböztettük meg a fogyatékossgal élő vállalkozók előtt álló akadályokat: (1) személyes, családi vagy barátokkal kapcsolatos akadályok, (2) az üzleti élettel, gazdasággal kapcsolatos akadályok, valamint (3) társadalmi és környezeti akadályok (ezeket az 1. táblázatban tüntettük fel). Fontos megjegyeznünk, hogy gátló tényezők egyik része nem kizárólag a fogyatékossgal élő vállalkozókat akadályozza (pl. pénzügyi-vállalko-

zási ismeretek hiánya, tőkehiány stb.), ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy a fogyatékossgal és a hozzá kapcsolódó mentális és fizikai akadályok – illetve az akadálymentesítés hiánya – miatt a vizsgált célcsoport esetén ezek a problémák is többnyire súlyosabbnak bizonyulnak.

1. táblázat

A fogyatékossgal élő vállalkozókat akadályozó tényezők

Személyes, családi vagy barátokkal kapcsolatos akadályok	Üzleti élettel, gazdasággal kapcsolatos akadályok	Társadalmi és környezeti akadályok
önbizalom hiánya, saját képességek leértékelése;	alulfejlett technológiai háttér, információ-hiány;	rendszerszintű korlátok; közlekedés és infrastruktúra;
munkatapasztalat hiánya;	gazdasági tényezők, anyagi források (pl. start-up tőke és hitel) hiánya;	oktatási rendszer, formális végzettség hiánya;
én-hatékonyság megélésének hiánya;	kormányzati ösztönzés és támogatás nem megfelelő (pl. segélyezési csapda);	negatív attitűdök, előítélet, hátrányos megkülönböztetés;
félelem a kockázatoktól;	pénzügyi-vállalkozási ismeretek (pl. tárgyalási képesség) hiánya;	szegényes társas hálózatok;
maga a fogyatékossgal fizikai-mentális nehézségei;	támogató ökoszisztéma hiánya	kulturális tényezők, hagyományos vagy irreális elvárások
autonómia hiánya, másoktól való függés		

Forrás: Seekins & Arnold (1999), Walls et al. (2001), Doyel (2002), Rizzo (2002), Pagán (2009), De Clercq & Honig (2011), Atkins (2013), Parker Harris et al. (2013), Renko et al. (2015), Bagheri et al. (2015), Dhar & Farzana (2017), Hierholzer & Bybee (2017) alapján a szerzők saját szerkesztése

A személyes és a családi, baráti kapcsolatokról fakadó akadályok egyrészt alapvető készségek és kompetenciák hiányát vagy szegényességét, másrészt bizonyos (üzleti) lehetőségekre való nyitottság hiányát jelentik (ezek jelentős része is megjelenik általában a vállalkozásoknál). Bár maga a fogyatékossgal, a sérülés is okozhat nehézséget, különösen súlyos-halmozott fogyatékossgal esetén (pl. siketvaktság), ha ezekre korábban már válasz született (akadálymentesség, infokommunikációs hozzáférés stb.), akkor ezek jelentősége megfelelő családi vagy szociális ellátások és támogató rendszerek esetén csökkenhet (Rizzo, 2002). Jelentős lehet ugyanakkor az oktatási rendszer és képzés hiányosságából fakadó készségek és kompetenciák hiánya (De Clercq & Honig, 2011; Dhar & Farzana, 2017; Renko et al., 2015). Parker Harris és kollégái (2013) e tekintetben két jelentős akadályt azonosítanak: az alacsony szintű felkészültséget (*low readiness barrier*) és a hagyományos elvárásokból következő akadályt (*traditio-*

nal-expectation barrier). Az alacsony készségi akadály az üzleti életben és a menedzsmentben való tapasztalatlanságból következik, és megnehezítheti például a tőke megszerzését, vagy a megfelelő üzleti terv kidolgozását. Jelen kutatásunk a hagyományos elvárás akadályát társadalmi akadályként értelmezi, ezért ezt később tárgyaljuk.

A kifejezetten fogyatékossgal élő vállalkozásokra koncentrált szakirodalom a kompetenciák terén a vállalkozói ismeretek (Dhar & Farzana, 2017), a vállalkozás indításához és fenntartásához szükséges készségek és képességek (pl. jogi és pénzügyi ismeretek), és a kreativitás hiányát sorolja fel az alacsony szintű munkatapasztalat mellett (Rizzo, 2002). Doyel (2002) megemlíti a kockázattól és a bizonytalanságtól való félelmet, hiszen a potenciális vállalkozó gyakran nem tudja megbecsülni sem a kockázat hatását, sem a valószínűségét. Mégis ezek az akadályok talán a többenél könnyebben leküzdhetők, a hiányzó kompetenciák jó mentális egészség mellett képzés vagy oktatás révén megszerezhetők, illetve pótolhatók, ha a vállalkozói csapatban a tagok egymás kiegészítve dolgoznak.

További, alapvető korlátot jelenthet az önbizalom hiánya, a saját képességek leértékelése (Renko et al., 2015), vagy a motiváció hiánya (Dhar & Farzana, 2017). Miller és Le Breton-Miller (2017) szerint ezek rossz tapasztalatokból, a másság, a veszteség és a bizonytalanság megéltéséből származhatnak. Balcazar és munkatársai (2014) a fogyatékossgal élő emberek gazdasági sebezhetőségét és a szegénységet hangsúlyozzák, mint a kishitűség okait.

A gazdasági és üzleti környezetnek is lehetnek olyan jellemzői, amelyek megakadályozhatják a vállalkozóvá válást és a vállalkozás sikeres működtetését. Alapvető nehézséget jelent a pénzügyi források hiánya (Renko et al., 2015). Mivel a kutatások azt mutatják, hogy a fogyatékossgal élő emberek általában alacsonyabb jövedelműek és kedvezőtlenebb a vagyoni helyzetük (Heller & Parker Harris, 2012), ez a kezdeti finanszírozásban hátrányt jelent, hiszen a kezdőtőke, vagy annak egy része gyakran magától a vállalkozótól, vagy a családjától származik. A bankok eleve nem szívesen nyújtanak hitelt kezdő vállalkozások számára, ez a fogyatékossgal élő vállalkozók esetében a fenti okok miatt még valószínűtlenebb. Így a tőkéhez való hozzáférés még nagyobb kihívást jelenthet (Dhar & Farzana, 2017). Egy szorosan kapcsolódó probléma a segélyezési csapda (*benefits trap*), vagyis a meglévő szociális ellátások elvesztésétől való félelem. Ennek áthidalása csak olyan rugalmas támogatási rendszerrel sikerülhet, amely lehetővé teszi, hogy a saját bevételek függvényében csökkenjen a meglévő szociális ellátások formája és mértéke, nem pedig rögtön szűnjön meg a vállalkozás megindításakor.

A szélesebb gazdasági és munkaerőpiaci támogató rendszerek gyengése is szerepel akadályként a szakirodalomban (Bagheri et al., 2015; Seekins & Arnold 1999; Ipsen, Arnold & Cooling, 2003; Walls, Dowler, Cordingly, Orslene, & Gleer, 2001). A foglalkozási rehabilitációs folyamat szakértői jellemzően nem rendelkeznek olyan üzleti ismeretekkel, amelyek alapján mentorálhatnák, vagy segíthetnék ezen vállalkozásokat (Pagán, 2009). Mind a vállalkozásfejlesztési kezdeményezésekre, mind a fogyá-

tékossággal összefüggő kormányzati politikákra jellemző, hogy túl általánosak és épp ezért nem alkalmasak egyes különleges szükségletű csoportok kezelésére (Miller & Le Breton-Miller, 2017). A nem akadálymentes információtechnológiai rendszerek (Dhar & Farzana, 2017), vagy a fejletlen infrastrukturális, infokommunikációs környezet (pl. a fizikai hozzáférés vagy a megfelelő szoftverek hiánya) különösen vak vagy siket emberek számára lehetnek szignifikáns gátak (Hierholzer & Bybee, 2017; Atkins, 2013).

A társadalmi vagy környezeti akadályok a szociális és kulturális környezet hiányosságaira vonatkoznak, mint például a rendszerszintű intézményi kötöttségek (hosszú, bürokratikus vállalkozásindítási folyamat), vagy kulturális és attitűdbeli jellemzők (hiedelmek, sztereotípiák, hátrányos megkülönböztetés) (Renko et al., 2015). Előítélet munkavállalóként és vállalkozóként is érheti a fogyatékossgal élő embert, ezt a negatív hozzáállást Dhar és Farzana (2017) a társadalmi kihívások közé sorolja. Az üzleti környezet minden résztvevőjére (befektetők, beszállítók, vevők, fogyasztók vagy kormányzati döntéshozók) hatással vannak a sztereotípiák, amelyek hozzáállásukat, viselkedésüket, véleményüket és döntéseiket is befolyásolják a fogyatékossgal élő vállalkozókkal kapcsolatban. További hátrálható tényezők a hálózati kapcsolatok, a társadalmi tőke, illetve a szociális támogatás és háttér hiánya, amelyek a közösségi-társadalmi előmenetelt akadályozhatják (Atkins, 2013; Bagheri et al., 2015; Parker Harris et al., 2013). Ezek a tényezők szorosan kapcsolódnak a személyes és családi kapcsolati jellemzőkhöz.

Az a vállalkozásokkal szemben támasztott hagyományos elvárás, hogy hamar és látványos sikert kell aratni, szintén jelentkezhetsz akadályként (*traditional expectation barrier*). Elképzelhető, hogy egy kezdő fogyatékossgal élő vállalkozó számára a munkalehetőség és az eladható termék létrehozása a cél, és nem feltétlenül tud, vagy szeretne növekedni. Walls és kollégái (2001) szerint a fogyatékossgal élő vállalkozókkal szemben támasztott társadalmi és üzleti elvárások sokszor irreálisak: a sikerességnek nem feltétele egy növekedésorientált vállalkozás működtetése, elegendő eredmény lehet egy működő, önellátó mikrovállalkozás is.

Támogató tényezők

A támogató kezdeményezéseknek és politikáknak komoly szerepük van a vállalkozások elindításában: feladatuk a személyes, társadalmi vagy üzleti környezet kihívásaival, vagy „fogyatékosító” tényezőivel szemben a képessé tevés, a biztatás és a kompenzáció. Különösen a súlyos fogyatékossgal, vagy magas támogatási szükséglettel élő vállalkozók esetén az üzleti és a személyes szociális támogatási rendszerek összehangolása a munkavállalás alapvető meghatározója lehet (Rizzo, 2002). Yamamoto és munkatársai (2012) szerint a támogató tényezők hozzáférhetlensége jelenti a fogyatékossgal élő vállalkozók számára a legfőbb nehézséget. A kutatók által „patchwork” forrásoknak nevezett támogatások többféleképpen kategorizálhatók. Megkülönböztetik a pénzügyi támogatást (család, fogyatékossgügyi szolgáltatások és foglalkozási rehabilitációs intézmények, állami hitelek és támogatások), a személyes

támogatásokat és szolgáltatásokat (társadalombiztosítás és más ügynökségek), valamint az üzleti élettel kapcsolatos segítségnyújtást és támogatást (vállalkozásfejlesztők, informatikai tanácsadók). Empirikus eredményeikre támaszkodva Ashley és Graf (2017) egy másik kategorizálást javasol: üzleti vagy oktatási képzés és segítségnyújtás, segítség másoktól (családtól és barátoktól kapott bátorítás és tanácsadás), továbbá a foglalkozási rehabilitációs központok szolgáltatásai. Ez utóbbi azonban lehet ambivalens tényező is, szerepe a negatívól, vagy akár ellenségestől egészen a támogatóig, pozitívig terjedhet.

A szakirodalmi csoportosítások figyelembevételével a támogató eszközöket a korábban alkalmazott hármas megközelítés alapján rendszereztük: (1) személyes, családi vagy barátokkal kapcsolatos támogatás, (2) az üzleti jellegű támogatás és a (3) támogató társadalmi környezet (ld. 2. táblázat). Az akadályokhoz hasonlóan itt is előfordulnak általános, minden vállalkozóra támogatóan ható tényezők (pl. szülői szerepminta, kisvállalkozói inkubátorprogramok stb.), ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy a fogyatékossgal élő személyek esetében a legtöbb esetben személyre, helyzetre szabott támogatásra van szükség, nem elegendők az általános megoldások.

2. táblázat

A fogyatékossgal élő vállalkozókat támogató tényezők

Személyes és családi vagy baráti támogatás	Üzleti jellegű támogatás	Támogató társadalmi környezet
egyéni kompetenciák; függetlenség; elkötelezettség; magas elvárások saját maga felé, illetve a család és a barátok részéről; támogató és pozitív családi háttér; szülői vállalkozói szerepminta és saját munkatapasztalat	foglalkozási rehabilitáció; technikai segítségnyújtás; kisvállalkozási inkubátor programok; vállalkozói környezetet; finanszírozási lehetőségek; üzleti tervezés; üzleti és vállalkozói képzés; akadálymentesítés az üzleti siker érdekében	fogyatékossgal kapcsolatos politikák, intézkedések; harc a diszkrimináció, az előítéletek, a stigmák és sztereotípiák ellen; a fogyatékossgal élő cégtulajdonosokról alkotott kép; fogyasztói észlelések; önbecsülés növelésének lehetőségei; közösségi részvétel és társadalmi érintkezés; oktatás és képzés; társadalmi tőke (kapcsolati háló)

Forrás: Yamamoto et al. (2012), Bennett (2014), Kitching (2014), Parker Harris et al. (2014), Renko et al. (2015), Ashley & Graf (2017), Bagheri & Abbariki (2017), Miller & Le Breton-Miller (2017) Kasperova et al. (2018) alapján a szerzők saját szerkesztése

A személyes és családi, baráti támogató tényezők a fogyatékossgal élő ember egyéni készségeit és képességeit, valamint azokat az emberi támogatásokat fedik le, amelyekhez személyesen hozzáfér. Kiemelendő ugyanakkor, hogy a fogyatékossgal önmagában nem határozza meg az egyén munkaerőpiaci részvételét, hanem például a pszichológiai tényezőknek döntő szerepe lehet abban, hogy valaki pozitív választ ad-e a saját fogyatékossgára, és ún. saját maga által vezérelt identitást (*self-directed identity*) hoz-e létre (Kitching, 2014, p. 13.). Ez azért is lényeges, mert a személyes autonómia elengedhetetlen egy pozitív vállalkozói identitás létrehozásához, amely segíti az egyén belső képességeinek kibontakoztatását is (Kasperova, Kitching, & Blackburn, 2018). Ugyanakkor, míg a vállalkozói kihívások leküzdésében a fogyatékossgal típusa, súlyossága, vagy az adott gazdasági szektor jellege tűnik meghatározónak, addig a sikeres vállalkozáshoz a szakirodalom szerint más személyes (attitűd, vállalkozói én-hatékonyág, tanulási én-hatékonyág) és vállalkozói (vezetés, elkötelezettség, társas) készségekre és kompetenciákra van szükség (Bagheri & Abbariki, 2017).

A támogató és pozitív családi háttér az egyik legfontosabb formája az emberi tőkének, mellyel a fogyatékossgal élő ember rendelkezhet. A családban való felnövekedés során minden fontos interperszonális, kommunikációs és társadalmi készséget megtanulhat az egyén, amely felnőttkorban a munkaerőpiacon szükséges, miközben a biztonság, a szeretet és elfogadás szükséges érzéseit is megérinti. A családi támogatás hozzájárul a megfelelő oktatáshoz, a vállalkozói tapasztalatok megszerzéséhez (pl. vállalkozó szülők, vagy más rokonok), végsősoron magához a vállalkozóvá váláshoz is (Renko et al., 2015). Ezen túl a személyes kapcsolatok és hálózatok kulcsfontosságúak, különösen az első években, amikor a vállalkozó kevesebb anyagi vagy társadalmi tőkével rendelkezik. Hálózatok szövődhetnek hasonló kihívásokkal küzdő vállalkozók között, de a hálózat szereplői ki is egészíthetik egymást, például mint ügyfelek és szállítók (Miller & Le Breton-Miller, 2017).

Az üzleti jellegű támogatás elsősorban kormányzati politikákat foglal magába, amelyek célzottan kisvállalkozásokat, köztük fogyatékossgal élő vállalkozókat támogatnak. Ezek kiterjedhetnek általánosabb üzletbarát szabályozásokra, szolgáltatásokra, vállalkozásfejlesztési programokra (pl. kockázati tőke és üzleti angyalok, integrációs programok), specifikus pénzügyi támogatásra (pl. ösztöndíjak, mikrofinanszírozás), vagy nem pénzügyi támogatási formákra (pl. üzleti inkubátorházak) (Bennett, 2014). Parker Harris, Caldwell és Renko (2014) az USA-ban azt találták, hogy a vállalkozásokkal kapcsolatos döntéshozók megosztottak azzal kapcsolatban, hogy a kormányzat beavatkozzon-e a szabadpiaci folyamatokba – velük ellentétben a helyi szintű érintettek támogatták a munkaalapú ösztönzőket és a kiegészítő finanszírozást, hogy ügynökségi szolgáltatások jöhessenek létre. A fogyatékossgal élő emberek azon a véleményen voltak, hogy több kormány által nyújtott szolgáltatásra van szükség, különösen az oktatás és kép-

zés, valamint a piaci alapú ösztönzők terén, miközben csökkenteni kell a vállalkozások indításával összefüggő meglévő ellenérdekeltségeket.

A támogató társadalmi környezet döntő eleme a negatív kulturális sztereotípiák leépítése és a bizalom növelése szerepmoделlek bemutatása révén (Kitching, 2014). Támogató tényező lehet a vállalkozói attitűd fejlesztése, az önálló vállalkozás vagy önfoglalkoztatás karrierlehetőségként való hangsúlyozása mind a fogyatékossgal élő ember, mind pedig a foglalkozási rehabilitációs szakemberek és üzleti tanácsadók felé. Általános fogyatékossgügyi politika is szükséges, például az akadálymentesség és a segítő technológiák terén, amelyek elősegítik a mobilitást és a kommunikációt, valamint javítják az életminőséget. További lehetőség a személyes és üzleti támogatások közt a fogyatékossgal foglalkozó, illetve a fogyatékossgal élőket tömörítő szervezeteknek nyújtott támogatás. Mint a fogyatékossgal élő emberek jogainak és szükségleteinek legfőbb képviselői, ők hídfunkciót tölthetnének be a pozitív és megfelelő munkalehetőségek feltérképezésében és karrierutak tervezésében.

Kutatási módszertan

Kutatásunk célja a fogyatékossgal élő vállalkozókat támogató és gátló tényezők feltérképezése volt, ám a kutatás korai szakaszában nyilvánvalóvá vált, hogy egyrészt nagyon nehéz megtalálni ezt a kisebbséget, másrészt nem áll rendelkezésre semmilyen megbízható statisztikai adat a létszámukról. Így kutatásunk célja elsősorban feltárás, nem pedig a magyar helyzet teljes körű megismerése és dokumentálása volt.

Feltáró kutatásunkban a következő konkrét kérdésekre kerestük a választ:

- Milyen gátló tényezőkkel, akadályokkal, kihívásokkal szembesülnek ma Magyarországon a fogyatékossgal élő emberek a vállalkozóvá válás és a vállalkozóként való működés során?

- Melyek az általuk azonosított legfontosabb támogató tényezők?

Két okból választottunk kvalitatív módszertant. Egyrészt az interjú megfelelő eszköz lehet olyan komplex és sokrétű jelenségek vizsgálatára, mint a fogyatékossgal élő vállalkozók és környezetük (Cooper & Emory, 1995). Másrészt alapvetően kevés a rendelkezésre álló kutatási eredmény, Magyarországon pedig mindeddig nem készült vizsgálat a fogyatékossgal élő emberek vállalkozóvá válásáról. Így a téma feltárása a kutatás fontos részét képezte – ennek pedig különösen alkalmas eszköze az interjú (Bagheri et al., 2015). Az áttekintett szakirodalom jelentős részében is alkalmaztak kvalitatív módszereket, például Heath & Reed (2013), Atkins (2013), Reddington & Fitzsimons (2013), Bagheri et al. (2015), Dhar & Farzana (2017), Bagheri & Abbarki (2017), Ashley & Graf (2017).

Hólabda mintavételi eljárást alkalmaztunk (Silverman, 2008; Knight, 2015; Salamzadeh & Kesim, 2017). Első lépésként egy rövid kutatási ismertetőt küldtünk el olyan egyéneknek és szervezeteknek, akiről feltételeztük, hogy esetleg kapcsolatban állnak, vagy ismerhetnek ilyen vállalkozókat: rehabilitációs ügynökségeknek, különböző fogyatékos érdekképviseleti szervezeteknek, munkaerőpiaci szolgáltatóknak, vállalkozásfejlesztéssel foglalkozó szakembereknek és szervezeteknek, egyetemi és minisztériumi szakértőknek, kapcsolódó fejlesztési programok vezetőinek, vállalkozóknak, és kértük, hogy javasoljanak interjúalanyt, illetve tegyék fel a felhívásunkat különböző levelezőlistákra.

A jelentezőket a kutatás feltáró jellege miatt nem szűrtük a fogyatékossg típusa vagy súlyossága, vagy a vállalkozás jellemzői mentén – a kritérium az volt, hogy a nyilatkozó fogyatékossgal élő személy legyen, legalább 3 éve működjön a vállalkozása és lehetőleg legyen(ek) alkalmazottai. Végül mozgás- és látássérült interjúalanyokat találtunk, ami egybeesik Ashley és Graf (2017) elemzésével, akik amerikai statisztikai adatok alapján úgy vélik, hogy

3. táblázat

Az interjúalanyok bemutatása

Kód	Nem	Kor	Fogyatékossg típusa	Fogyatékossg kialakulása	Iparág
BB	férfi	42	Látássérült	vele született, de fokozatosan romlik	számítástechnika, programozás
TT	férfi	41	Mozgássérült	baleset következtében sérült	orvosi kellék-gyártás
ZZ	férfi	56	Vak	vele született, de fokozatosan romlik, az utóbbi 15 évben vak	építőipar, projektmenedzsment
GG	férfi	42	Mozgássérült	baleset következtében sérült	számítástechnika, szabadidő-, sport-, rendezvényszervezés
DD	férfi	33	Mozgássérült	baleset következtében sérült	kereskedelem
AA	férfi	40	Mozgássérült	baleset következtében sérült	autókereskedelem, mezőgazdaság
RR	férfi	26	Vak	vele született	számítástechnika, programozás
SS	nő	36	Vak	vele született	kereskedelem
OO	férfi	70	Mozgássérült	baleset következtében sérült	építőipar, építészet, reklám
JJ	férfi	60	Mozgássérült	baleset következtében sérült	számvitel, ruhaipar

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

a látássérültek között a legnagyobb a vállalkozók aránya. Heath és Reed (2013) és Bagheri és munkatársai (2015) pedig úgy vélik, hogy a fogyatékosági típusok közül a mozgássérültek (relatív) kevesebb kihívással szembesülnek a vállalkozóvá válás folyamatában, mint a többi fogyatékosági terület, ezért magasabb körükben a vállalkozók aránya. A 3. táblázat az interjúalanyok jellemzőit mutatja.

Az adatfelvétel 2018 nyarán félig strukturált interjúk (Kvale, 2007) formájában történt, amelyre a szakirodalom alapján 26 nyílt kérdésből álló kérdéslístát fejlesztettünk. Célunk az volt, hogy feltárjuk az interjúalanyok motivációit, attitűdjét és tapasztalatait a vállalkozói léttel kapcsolatban. A 60-150 perces interjúk helyszíne az interjúalanyok kívánságainak megfelelően alakult, az interjúkat diktafonra vagy telefonra rögzítettük, és róluk szó szerinti átirat készült.

A kutatócsoport négy tagja vett részt a kódolásban, akik közül mindegyikünk vett részt már fogyatékosággal élő emberekhez kapcsolódó kutatásban, vagy folyamatosan velük dolgozik. Az adatelemzés első fázisában – kutatásunk feltáró jellegéhez illeszkedően – kollaboratív, holisztikus kódolási eljárást alkalmaztunk, amely lehetővé teszi az adatokból a kutatás szempontjából lényeges és alapvető témák azonosítását (Knight, 2015). Minden interjút két kutató kódolt, hogy a kutatás érvényességét fenntartsuk. Ezt a fázist közös kódoló megbeszélés és részletes kódok kidolgozása követte (Saldaña, 2013), majd a második körben a finomított kódolás nyomán (Kvale, 2007) azonosítottuk a mintázatokat és választottuk ki a kapcsolódó szó szerinti idézeteket.

Az egész kutatási folyamat során kiemelt szempont volt a kutatási alanyok anonimitása, az információk bizalmas kezelése, illetve, hogy az alanyaink emberi méltósága semmilyen értelemben ne sérüljön (Neuman, 2008; Dhar & Farzana, 2015). A kutatócsoport tagjainak részvételével zajló csoportos megbeszélést és a dupla kódolás folyamatát azért alkalmaztuk, hogy ily módon is növeljük a kutatás interszubjektív és kommunikatív érvényességét, azaz, hogy ellenőrizni tudjuk a tudás érvényességét a lehetséges alternatív értelmezésekről folytatott diskurzus során (Kvale, 2007).

A tanulmány meglehetősen széles fókuszra, a kutatás feltáró jellege és a kvalitatív megközelítés miatt kis mintával, tíz interjúval dolgoztunk. Ebből kifolyólag statisztikai értelemben vett általánosíthatóságról nem beszélhetünk. A kutatás célja ezért az elméleti általánosítás volt, azaz hogy a magyar fogyatékosággal élő vállalkozók észleléseiről, és az őket körülvevő támogató és gátló környezeti tényezőkről szóló hazai és nemzetközi szakirodalomban fellelhető tudást bővítsük.

Kutatási eredmények

A következőkben egymás után bemutatjuk a kutatás alapján azonosított akadályokat és támogató tényezőket, és összevetjük ezeket a szakirodalomban talált akadályozó és támogató tényezőkkel. A 4. és 5. táblázatban dőlt betűvel jelöljük az szakirodalomhoz képest újdonságként azonosított mintázatokat.

4. táblázat

Akadályok a szakirodalomban és a kutatásban

	Szakirodalom	Azonosított mintázatok
Személyes, családi vagy barátokkal kapcsolatos akadályok	önbizalom hiánya, saját képességek leértékelése; munkatapasztalat hiánya; én-hatékonyság megélésének hiánya; félelem a kockázatoktól; maga a fogyatékoság fizikai-mentális nehézségei; autonómia hiánya, másoktól való függés	pszichológiai nehézségek (alacsony önbizalom és önértékelés); <i>szülői túlféltés, a család, mint akadály az önrendelkezésben;</i> általános képzettség és vállalkozási ismeretek hiánya; kockázatkerülés
Üzleti – gazdasági-akadályok	alulfejlett technológiai háttér, információ-hiány; gazdasági tényezők, anyagi források (pl. start-up tőke és hitel) hiánya; kormányzati ösztönzés és támogatás nem megfelelő (pl. segélyezési csapda); pénzügyi-vállalkozási ismeretek (pl. tárgyalási képesség) hiánya; támogató ökoszisztéma hiánya	pénzügyi források hiánya; segélyezési csapda; támogató ökoszisztéma hiánya; <i>kulcsszereplők (stakeholderek) hiánya;</i> <i>kemény verseny;</i> <i>üzleti etika és együttműködések hiánya; bürokrácia; kiszámíthatatlan jogi szabályozás; adótámogatás hiánya</i>
Társadalmi – környezeti akadályok	rendszerszintű korlátok; közlekedés és infrastruktúra; oktatási rendszer, formális végzettség hiánya; negatív attitűdök, előítélet, hátrányos megkülönböztetés; szegényes társas hálózatok; kulturális tényezők, hagyományos vagy irreális elvárások	rejtett előítélet és hátrányos megkülönböztetés; irreális elvárások; <i>negatív attitűdök a vállalkozók megítélésében; a fizikai hozzáférés hiánya</i>

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

Akadályok

A személyes, családi vagy barátokkal kapcsolatos akadályok közül a legtöbben olyan pszichológiai akadályokat említettek, amelyek a vállalkozó önértékelésével kapcsolatosak. A helyes önértékelés és önmaga elfogadása nehézséget jelenthet bárki számára, azonban még nehezebbnek tűnik a fogyatékossgal élő embereknek. „*És ez mindennek a kulcsa. Hogy ő fogadja el saját magát. Akkor el fogja fogadni a többi ember is. De itt már megakad. És ezért nem megy vállalkozni, ezért nem megy barátkozni, ezért nem megy bulizni, ahol ismerkedhet, tehát itt van a probléma.*” (TT) Válaszadóink szerint az önbizalmat tanulniuk kellett. Azoknak, akik gyermekeik óta fogyatékossgal élnek, ezt a tanulási folyamatot támogathatják vagy megnehezíthetik a körülöttük élők, a család, a tanárok és az osztálytársak, vagy a társadalom egésze. „*Abban érzem ennek a hátulütőjét, hogy nekem meg kell tanulni úgymond megszerezni azt az önbizalmat, ami kisgyerekkorom óta nincs meg... és ez talán onnan indul, hogy (a gimnáziumi osztályfőnök) négy év alatt az én önbizalmamat, azt a kis maradék csíráját is tönkre vágta.*” (SS) Összességében azonban úgy tűnik, a vállalkozókban megvolt a kellő önbizalom és sikerült túllépniük az önértékelés nehézségein, saját maguk esetleges leértékelésén. Mindnyájan büszkéek az eredményeikre – „*És én alapvetően büszke vagyok arra, hogy az összes hátránnyal együtt, tulajdonképpen mínusz egyről indulva már azért erősen pluszban vagyok.*” (RR) – ugyanakkor igyekeztek realisan is látni magukat és helyzetüket a mai magyar gazdaságban és vállalkozói társadalomban.

Annak ellenére, hogy a család a szakirodalom szerint a fogyatékossgal élő vállalkozók egyik legfontosabb támogató intézménye, az egyetlen női résztvevő interjújában megjelent a szülői túlféltés, mint lehetséges akadályozó tényező is. Úgy tűnik, hogy a túlvédő család is akadály lehet az önrendelkezésnek és az üzleti vállalkozás elindításának. Miközben a családtagok próbálnak segíteni, a túlzott gondoskodás meggyengítheti, vagy nem engedi kifejlődni az egyén önrendelkezését és önbizalmát. „*Nagyon sok sérült embernél az van, hogy vagy a férj, vagy a feleség, vagy a gyerek, vagy a szülő korlátozza. Amíg téged korlátoznak, addig nem tudsz szárnyalni. Akkor tudsz szárnyalni, hogyha szabad vagy.*” (SS)

Bár az általános vagy üzleti jellegű képzés rendszerszintű akadály, ezek rossz minősége vagy hiányossága az egyén szintjén is hiányzó kompetenciaként jelentkezett. Többen vádolták az oktatási rendszert, a szegregált iskolákat, vagy az üzleti és szakmai (pl. IT) képzési programok nem megfelelő tananyagait, struktúráját. Szerintük ez a probléma nem belőlük, vagy a fogyatékossgukból fakad, a teljes magyar oktatásra és tanulási környezetre jellemző. „*Szakmailag annyira el van maradva az egyetem a jelenlegi kor követelményétől, hogy azt csak saját tanulással lehet behozni.*” (RR) A válaszadók többsége szerint a vállalkozói ismeretek is hiányosak voltak, saját maguknak kellett hozzátanulniuk: „*Aztán meg kellett tanulnom a tárgyalástechnikát a cégvezetőkkel és a szakemberekkel is. Ez egy folyamat volt, ezt iskolában nem tanultam, az élet és a tapasztalat hozta. Autodidakta módon tanultam.*” (ZZ)

Az interjúalanyok által felsorolt üzleti, gazdasági akadályok közt vannak általános, minden hazai vállalkozót érintő nehézségek és vannak specifikusan az ő helyzetüket nehezítő tényezők. A verseny mindenki számára kemény, a nemzetközi piacra való kijutás ráadásul a magyar adóterhek miatt nehezebb: „*Ha már a nemzetközi piaccal való versenyzést vesszük, – én is Olaszországból veszem az eszközöket, a német is, meg a francia is, csak én fizetek huszonhét százalékos áfát. Tehát, nemhogy jobb lenne a helyzetem, hanem nehezebb.*” (GG) Ilyen általános teher a bürokrácia, a kiszámíthatatlan jogi szabályozás, a magyar piac viszonylag kis mérete, és a megfelelő munkaerő hiánya is. A pénzügyi források hiánya is minden vállalkozás esetében azonosítható nehézségként. „*És hát az első hónapok, azok azért elég erősen küzdősek voltak, volt, amikor éppen, hogy nullás voltam, tehát kicentiztem, kifizettem az adókat és akkor így ennyi, de ez szerencsére egyébként elég gyorsan lement az én szakmámban, mert én programozással foglalkozom.*” (RR) A kisvállalkozói lét sajátosságaiból fakadó nehézségeket (pl. kockázatkezelés, cash flow, marketing) vállalkozóink igyekeznek kezelni, vagyis felnőni a feladathoz: „*...még nem vagyunk azon az úton, mint egy nagyvállalat, hogy kiszámítható minden. Nincs annyi darabszámfogyás satöbbi, satöbbi, de hát próbálkozunk, hátha.*” (TT)

A válaszadók többsége kritikát fogalmazott meg az általános magyar vállalkozói kultúra hiányosságaival kapcsolatban is. Említettek olyan problémákat, mint például a létrejött megállapodások be nem tartását, a korrupciót és a vállalkozói etika hiányát. „*Az építőiparban a tisztességtelen magatartás nagyon jellemző, ha például úgy vállalnak be eleve munkát, hogy azt csak az alvállalkozó csődje árán tudják megoldani, bár egyre több ponton építenek be biztosítékokat a szabályokba, de ez még mindig nagy gond.*” (OO) Egy hasonló téma volt az együttműködés hiánya, ami azért gond, mert bizalom nélkül szinte lehetetlen felépíteni egy vállalkozást és ügyfeleket vagy partnereket szerezni. „*Mindenki a sajátjába bele van fásulva, próbálja csinálni és nem érdekli másnak a baja. Én se fognék össze senkivel.*” (TT) A vállalkozói etika hiánya a válaszadók szerint részben annak a ténynek is betudható, hogy a vállalkozók közt sok a kényszervállalkozó. „*Magyarországon szerintem az ép embereknél sincs az a jó értelemben vett vállalkozókedv, tehát a magyarországi vállalkozók – nem tudok százalékos arányt, de – valószínűleg nagyon nagy százaléka kényszervállalkozó. Tehát azért vállalkozó, mert nem volt jobb opció.*” (GG) Ez a vállalkozónk épp ezért egyértelműen az alkalmazotti státuszt tartja kívánatosnak a fogyatékossgal élő emberek többsége számára a vállalkozással szemben. „*Szerintem a kerekesszékeseknek nem vállalkozni kellene, hanem egy olyan társadalom kellene, ahol a kerekesszékeseket alkalmazzuk.*” (GG)

Kifejezetten a fogyatékossgal élő vállalkozók számára jelent ugyanakkor problémát a segélyezési csapda, vagyis az, hogy a fogyatékossgához kapcsolódó szociális juttatások, egészségügyi ellátások bizonyos üzleti bevétel fölött veszélybe kerülhetnek. A magyar ellátórendszer nem támogatja ezen juttatások és ellátások differenciálását, felfüggesztését, vagy a bevételek függvényében tör-

tendő esetleges fokozatos csökkentését. A vállalkozóknak ugyanakkor világos elképzelésük van arról, hogy milyen szerepet kellene az államnak játszania a fogyatékossgal élő emberek foglalkoztatásában, vagy hogyan kéne támogatni a fogyatékossgal élő vállalkozókat, hiszen az állam jelentős megtakarítást ér el esetükben. Többen sérelmezték, hogy nincs adó- vagy hozzájárulási támogatás az önfoglalkoztató fogyatékossgal élő emberek számára, míg a nagyvállalatok alkalmazásuk esetén támogatást kapnak. „... *Ami negatív például, hogy én vakon semmilyen kedvezményt nem kapok az államtól, sem adókedvezményt, hogy én saját magamat foglalkoztatom, pedig ez azért az államnak egy nagyon nagy segítség, hogy vannak olyanok, akik fogyatékkal, bármilyen fogyatékkal élnek és mégis saját magukat foglalkoztatják.*” (RR)

Ráadásul még egy jól működő támogató ökoszisztéma mellett is jelentős akadály lehet az érdekelt felek, maguk a fogyatékossgal élők bevonásának hiánya: „*Az érintett*

személyek zéró szinten vannak bevonva bármibe is, ami velük kapcsolatosan ezen a területen történik, és ami foglalkoztatás van, annak is a legnagyobb része az tényleg rabszolgamunka, ezekkel a védett munkahelyekkel.” (DD)

A fogyatékossgal élő vállalkozók számára nagyobb nehézséget tartogathat az általános, szakmai elvárásoknak való megfelelés is. Egy válaszadó gépészeti tervezéssel foglalkozó vállalkozásában fordult elő, hogy bár nem kellett volna, ő mégis úgy érezte, garanciát kell nyújtani az ügyfélnek saját maga és vállalkozása alkalmasságáról. „*Azt fontos bemutatni, hogy van olyan szakemberem a csapatban, aki el fogja végezni azt a munkát, amit én a vakságom miatt nem tudok. Ha ezt nem tudom, nem vesznek komolyan. Ehhez erős kapcsolatok kellene a szakemberekkel, alvállalkozókkal.*” (ZZ)

A megkérdezett vállalkozók arról számoltak be, hogy időről-időre szembe kell nézniük az előítéletekkel, vagy a hátrányos megkülönböztetés indirekt formáival. „*Ma-*

5. táblázat

Támogató tényezők a szakirodalomban és a kutatásban

	Szakirodalom	Azonosított mintázatok
Személyes és családi vagy baráti támogatás	<p>egyéni kompetenciák; függetlenség; elkötelezettség;</p> <p>magas elvárások saját maga felé, illetve a család és a barátok részéről;</p> <p>támogató és pozitív családi háttér;</p> <p>szülői vállalkozói szerepminta és saját munkatapasztalat</p>	<p>egyéni potenciál: kiegyensúlyozott és stabil személyiség, én-hatékonyság; identitás;</p> <p>család szerepe (példaképek, tőke, tapasztalat);</p> <p><i>stabil családi háttér és párkapcsolat, munka-magánélet összehangolása; formális oktatás (autodidakta);</i></p> <p>hálózatépítés <i>(csak szakmai)</i></p>
Üzleti jellegű támogatás	<p>foglalkozási rehabilitáció;</p> <p>technikai segítségnyújtás; kisvállalkozási inkubátor programok;</p> <p>vállalkozói környezetet; finanszírozási lehetőségek; üzleti tervezés;</p> <p>üzleti és vállalkozói képzés; akadálymentesítés az üzleti siker érdekében</p>	<p>inkubátor programok <i>(csak általános) – támogató programok és célzott segítség hiánya;</i></p> <p>finanszírozás <i>(nem tőkeintenzív vállalkozások)</i></p>
Támogató társadalmi környezet	<p>fogyatékossgal kapcsolatos politikák, intézkedések;</p> <p>harc a diszkrimináció, az előítéletek, a stigmák és sztereotípiák ellen;</p> <p>a fogyatékossgal élő cégtulajdonosokról alkotott kép;</p> <p>fogyasztói észlelések; önbecsülés növelésének lehetőségei;</p> <p>közösségi részvétel és társadalmi érintkezés;</p> <p>oktatás és képzés;</p> <p>társadalmi tőke (kapcsolati háló)</p>	<p>támogató környezet megtapasztalása <i>pl. felsőoktatási intézmény;</i></p> <p><i>fogyatékossg, mint előny – a partnerek, a fogyasztók, és a közösség pozitív reakciói</i></p>

Forrás: a szerzők saját szerkesztése

gyarországon én azt látom, hogy akinek valami fizikálisan... látható dolog látszik rajta, azzal szemben az emberek nagy részének van egy ilyen (nem is előítélet szó, de végül is jobb szót nem tudok), egy ilyen előítélete. Egy ilyen „te úgyse vagy képes arra, hogy megcsináld.” (SS) Talán meglepő módon azonban a válaszadók többsége nem tapasztalt közvetlen hátrányos megkülönböztetést. Mindössze egyikük említette, hogy egy esetben feltételezte, hogy az ügyfél ezért lépett vissza egy üzlettől, mert közben rájött a látássérülésére. Megfigyelhető azonban a válaszadók szerint – összhangban a szakirodalommal –, hogy a napi szintű személyes kapcsolat és tapasztalat hiánya erősítheti a fogyatékossgal élő emberekkel szembeni idegenkedést és meg nem értést. „Nagyon sokszor, főleg, akik nem találkoznak kerekesszékekkel, vagy bármilyen fogyatékkal élővel, ugye azt vágják rá, amikor hallják, hogy a Gergő dolgozik, hogy 'Ú, hát legalább elfoglalja magát!'” (GG)

Az infokommunikációs és fizikai hozzáférés több szempontból is felmerült az akadályok közt. Jelentős gond például egy tárgyalási helyszín esetén a bizonytalanság: vannak akadálymentesen elérhető helyszínek, de bőven vannak, amelyek hozzáférése nem megoldott. „Nem tudok elmenni egyedül egy üzleti reggelire, mert azért persze lehet mondani azt, hogy vakon mindent meg lehet csinálni, de ha az ember reálisan nézi a dolgokat az szerintem tők gáz, hogy vakon egyedül elmész egy üzleti reggelire.” (RR) Ilyen és hasonló esetben a fogyatékossgal élő vállalkozóknak segítségre van szükségük, vagyis függenek másoktól. Véleményük szerint az a kötetlen forma, amikor egy barát vagy egy családtag segít, hosszú távon nem fenntartható, vagyis a legjobb a hivatalos, fizetett támogatás használata. „Tehát ezzel mindenképpen számolni kell, és úgy gondolom, hogy ha valaki ilyenbe belevág, akkor ezt bele kell kalkulálni a költségbe.” (RR)

Támogató tényezők

Az interjúk alapján több személyes és családi vagy baráti kapcsolatokon alapuló támogató eszközt azonosítottunk. Szerepük a szükséges tőke legalább egy részének biztosításától a kisvállalkozás tanácsadóként vagy alkalmazottként való támogatásáig terjedhet. De családtagok vagy partnerek továbbtanulásuk, vagy saját karrierjük módosítása révén munkatárssá, tanácsadóvá, vagy akár üzleti partnerré is válhatnak. A szülők szerepe különösen jelentős, egyrészt mert a gyermek inkluzív nevelésével felkészítik őt a többségi társadalomban való részvételre, másrészt, ha maguk is vállalkozók, akkor a gyermek a családi vállalkozásban olyan szakismeretet és munkatapasztalatokat sajátíthat el, amelyek később, önálló vállalkozás indításakor fontosak lehetnek. „A szüleimnek egy vendéglátó egysége volt, én ott dolgoztam velük, folyamatosan beleszoktam, én ebben nőtem föl.” (TT)

A szülők szerepén túl a stabil családi, párkapcsolati háttér szintén fontos része a vállalkozás sikerének. A személyes és a családi élet támogató szerepének kiemelése mellett azonban fontos a kettő tudatos szétválasztása is, az otthon és a munkahely különválasztása elengedhetetlen az egyensúly kialakításához. „... [H]a már kicsit sok így

együtt (barátnővel a munkahelyen), akkor kicsit tudunk (távolságot) tartani: egyikünk otthon, a másikunk itt van bent (az irodában).” (RR) A bizonyos szolgáltatások piacról való megvásárlása szintén lényeges, így az illető nem terheli meg családi és baráti kapcsolatait üzleti feladatokban való segédkezéssel, szívességek kérésével. „...nem is jó szó ez a magánélet, hanem ne vidd be a problémáid a munkádba.” (SS)

Az identitás kérdése fontos a fogyatékossgal élő vállalkozók számára, lényeges, hogy elsősorban vállalkozóknak gondolják magukat, a sérültség csak másodlagos. „Apukám tett fel egy nagyon jó kérdést, még így nem is tudom, lehet, hogy már vállalkoztam, vagy még előtte, teljesen mindegy, hogy azt kell eldöntenem, hogy mi szeretnék lenni? Én szeretnék lenni a vak programozó, aki a vakoknak csinál és a vakokért él, vagy én szeretnék lenni a programozó, aki tők sok jó dolgot csinált és amúgy vak?” (RR)

Néhány válaszadó rendelkezik formális felsőoktatási végzettséggel, míg mások még tanulnak. A személyes kompetenciák terén a vállalkozói kompetenciák hatékony elsajátítása az egyik kulcsfontosságú tényezője a sikernek. Több válaszadó is autodidakta módon tanult. Azoknak, akiknek a múltban már volt üzleti vállalkozása, még mielőtt megsérültek volna, van némi előnye az olyan vállalkozói kompetenciák terén, mint a vezetés, vagy a tárgyalási készségek. De a motiváltság és elkötelezettség, a termékek és szolgáltatások minőségének, a vevői elégedettségek a fókuszba helyezése mindannyiukban közös.

A társadalmi tőke és a hálózatépítés visszatérő kérdés a vállalkozók számára, ebbe beletartoznak a barátok, ismerősök, de az üzleti partnerek is – például társadalmi vállalkozások vezetői, akiket tevékenységük során megismertek. „Szükség volt a szaktudásra, amit birtokolt, korábbi kapcsolatai biztosították a megrendeléseket.” (OO) Más, sikeres fogyatékossgal élő vállalkozók is válhatnak szerepmodellekké. „Tehát mikor én elkezdtem vele találkozni, akkor én picit tudatosan elkezdtem figyelni azt, hogy ő miket csinál és hogy van-e olyan pont, amiben tudok vele dolgozni, mert az nekem nagyon tetszett, ahogy hozzáállt a dolgokhoz.” (RR) A szociális kompetenciák is fontosak, valamint a formális és az informális ösztönzők használata is az üzleti ügyek kezelésében. „Ilyen kapcsolatépítésben, abban úgy mindig jó voltam egyébként. Hogyha nem, akkor egy kis szarvas, szalámi, pálinka, az csodákra képes.” (AA)

A megkérdezett vállalkozók óvatosan építkeznek és igyekeznek több lábon állni. Több válaszadó ötvözi a rehabilitációs ellátásokat és a részmunkaidős munkavállalói státuszt az üzleti vállalkozásával. A tőke egy kritikus eleme a vállalkozások indításának és fejlesztésének, talán ez az oka annak, hogy a legtöbb érintett vállalkozás nem volt tőkeigényes, ami bizonyos szempontból megkönnyíti a fejlődést is. Az interjúk során szó esett néhány vállalkozástámogatási programról Magyarországon (ERSTE, NESST), azonban ezek nem kifejezetten a fogyatékossgal élőkre vannak szabva, általánosságban segítik a vállalkozókat.

A véletlenekből származó lehetőségek megragadása és hasznosítása egy visszatérő témája volt az interjúknak.

Üzleti partnerek, képzések vagy támogatások megtalálása gyakran a véletlen műve, de szerepe meghatározó lehet a fogyatékossgal élő vállalkozók életében. Nem véletlen, hogy némi kritika is megfogalmazódott az interjúk során a meglévő gazdaságfejlesztési politikával és vállalkozásfejlesztési támogatásokkal szemben. „*Elméleti segítséget minden bokorból (kaptam), gyakorlati segítséget, tehát mondjuk anyagi támogatást vagy ilyesmit azt egyáltalán nem.*” (RR)

A megkérdezettek azon a véleményen voltak, hogy szükség van az attitűdök megváltoztatására és a munkaerőpiaci döntéshozóknak el kellene kezdeni gondolkodni azon, hogy a fogyatékossgal élő embereket, mint potenciális munkaerőt, önfoglalkoztatót vagy vállalkozót kezeljék. Ez elengedhetetlen már csak azért is, mert a jelenlegi munkaerőhiány miatt minden munkaképes egyénnek lenne esélye arra, hogy elhelyezkedjen a munkaerőpiacon, beleértve a fogyatékossgal élő személyeket is. „*Kezdjenek el abban gondolkodni a döntéshozó emberek ezeken a területeken, hogy ez lehet az ő megoldásuk arra az emberhiányra, amivel ők most küszködnek és egyben ugye, tehát az agyukat kicsit állítsuk át arra, hogy szegény, szerencsétlen, otthonülő, haszontalan népség helyett, potenciális munkaerő, sőt, kiváló, lojális munkaerő.*” (DD)

A társadalmi környezettel kapcsolatban a válaszadók-nak főleg pozitív tapasztalatai voltak. Amellett, hogy az iskolák sokszor negatív szerepet játszanak és sokszor érte kritika az oktatás színvonalát az interjúkban, az oktatás és különösen a felsőoktatás, az egyetemi élet lehet felszabadító élmény is. „*Én Debrecenben otthonra lettem, mert ha valami nincs, akkor majd megyek a Hallgatói önkormányzatba, azt majd megoldjuk.*” (SS) Annak megélése, hogy mások hisznek bennük, és kompetens szakembernek tartják őket, szintén nagyon felemelő érzés tud lenni. „*Engem nem azért választottak, mert megsajnálta, mert kerekesszékes vagyok és megválasztottak polgármesternek, hanem azért választottak meg, mert gondolom, bízik bennem a lakosság, hogy igenis előrébb tudom vinni a települést. Látva azt gondolom, hogy a saját életemet is előrébb tudom vinni.*” (JJ)

Ami az akadálymentesítést (vagy annak hiányát) illeti, ez a fogyatékossgal élő vállalkozók életében hangsúlyos szerepet játszik. Néhány vállalkozó a hozzáférést részben személyes kapcsolatokon keresztül oldja meg, míg vannak, akik saját vállalkozásaikat adaptálják a közlekedési, kommunikációs szükségleteikhez, sajátos módon megoldva, ha megbeszélésen kell részt venniük, vagy új ügyfeleket keresnek. Ezen szolgáltatások piacról történő megvétele is egy lehetőség, de ez csak jövedelmező, stabil üzleti háttér esetén kifizetődő. Egy általános jó tanács az egyik interjúból: „*Ha kérsz, és kérdezel, akkor segíteni fognak.*” (SS)

Míg a támogató környezet döntő fontosságú a sikeresség szempontjából, mások, a sorstársak segítése, "a társadalomnak való visszaadás" gondolata is megjelent az interjúkban. A motivációt ehhez a siker és kiváltságosság érzése, mások megpróbáltatásainak és szükségleteinek ismerete, átérzése adja. Ezek a támogatások megjelenthetnek önkéntesség, vagy egy társadalmi vál-

lalkozás formájában. „*.... (Cél) nekik egy integrált környezetet létrehozni. Tehát egy olyan munkalehetőséget, vagy csak közösségi teret, ahol ők kifelé barátokra lelhetnek. Nekem hosszú távon ez a tervem a jövőre. Ez a hosszú távú célom. Egy olyan lehetőséget teremteni, ahol megvan az esélye annak, hogy emberek el tudják fogadni azt, hogy ők képesek az integrált környezetbe élni, és nem csak a saját, bezárt világukat élni, azért, mert ő sérült ember.*” (SS)

Következtetések

A fogyatékossgal élő vállalkozók aktuális helyzete meglehetősen komplex képet mutat. Bár a hazai foglalkoztatáspolitikában a fogyatékossgal élő emberek munkaerőpiaci integrációja mindeddig elsősorban a munkavállalói létre, az alkalmazottá válásra koncentrált (Dajnoki, 2011; Győri & Csillag, 2019a; 2019b), a kutatásban részt vevő vállalkozók példája azt mutatja, hogy a munkaerőpiaci részvétel vállalkozóként is megvalósítható. Némi óvatosságra int ugyanakkor, ami a jelen felmérésből nem derül ki egyértelműen, csak a szakirodalomból valószínűsíthető, hogy a többszörös hátrányok leküzdésének és a megnövekedett stresszoroknak olyan ára is lehet, mely a vállalkozók fizikai és mentális egészségét negatívan befolyásolja.

A megkérdezett vállalkozók között voltak, akik születésüktől fogva fogyatékossgal élnek, és voltak, akik később váltak azzá, és ez jelentősen befolyásolta vállalkozói létüket. Az előbbi csoportra jellemző, hogy a tanulmányaik, iskoláik megválasztásával tudatosan készítették fel magukat mind hivatásukra, mind a vállalkozóvá válásra. A magas szintű tudatosság, hosszú távú szemlélet és tervezés, valamint a családi támogatás segítette őket a vállalkozóvá válásban. Akik később, legtöbbször baleset révén váltak fogyatékossgal, fel tudták használni korábbi kompetenciáikat, képességeiket és tapasztalataikat, így folytatni tudták korábbi vállalkozásukat, vagy újba tudtak kezdeni. Yamamoto és munkatársai (2012) következtetéseihez hasonlóan mi is azt láttuk, hogy a családi vállalkozói minta jelenléte mind a két esetben jelentős hatással bír, egyfelől a nevelésben, másfelől egy egész életre meghatározó példakép formájában.

A példaképek mellett a vállalkozóvá válás útján kiemelkedő fontosságú az önismeret és az önbizalom is (Renko et al., 2015). Ezeknek egyrészt a fogyatékossgal feloldozásában van szerepük, másrészt elengedhetetlenek egy sikeres vállalkozó esetében is. Elősegítik a személy aktivitását, egy önmegvalósító, teljes élet kialakításának igényét. Ugyanakkor a vállalkozók tipikus képességei és kompetenciái (önmegvalósítás iránti vágy, kockázatvállalási képesség, innováció, mások vezetése) ellentétben állnak a fogyatékossgal élő emberekről alkotott általános képpel (segítségre szoruló, gyámoltalan, gyenge) és a „független erős fehér férfi vállalkozó hős” mítoszával (Cooney, 2008; Harper & Momm, 1989), így a vállalkozásba kezdő fogyatékos emberek sokszor kettős akadállyal szembesülnek: nemcsak saját magukkal, hanem mások előítéleteivel is meg kell küzdeniük az érvényesüléshez. Ehhez nagyon

erős személyes motiváció szükséges, illetve jelentős támogatói háttér a felmerülő akadályok és kockázatok leküzdéséhez. Az interjúkból sokszor egymásnak is ellentmondó kép rajzolódott ki arról, hogy a fogyatékossgal élő vállalkozók mennyire kényszerből, vagy mennyire pozitív döntésként, bizonyos célok elérése érdekében indították el vagy tartják fenn vállalkozásukat.

A kutatás során azzal szembesültünk, hogy egyik megkérdezett sem vett részt olyan pályázati vagy mentor programban, amely kifejezetten fogyatékossgal élő vállalkozókat, vagy önfoglalkoztatókat segített volna. Mindössze páran vettek részt általános vállalkozásfejlesztési programban, egyikük külföldön, ösztöndíjjal. Habár gyakorlatilag mindegyikük szembesített már nehézségekkel és krízisekkel – pénzügyi problémákkal, pszichológiai nehézségekkel, betegségekkel, fizikai, illetve kommunikációs akadályokkal –, egyedül, vagy családjuk támogatásával küzdöttek meg ezekkel. Általános véleményünk, hogy a valódi esélyegyenlőséghez a meglévő vállalkozásfejlesztési támogatások akadálymentesítésére, speciális adó- és bértámogatásra, valamint adott esetben – különösen az önfoglalkoztatásból való továbblépéshez és növekedéshez – olyan támogató programra lenne szükség, amely speciálisan a fogyatékossgal élő embereket célozza. Egy szélesebb, tudatosan felépített, üzleti vagy állami szereplők által működtetett, támogató ökoszisztéma képes lenne kezelni a segélyezési csapda veszélyeit, támogatást adni további – akár megváltozott munkaképességű – alkalmazottak felvételéhez, akadálymentesíteni a meglévő képzési programokat és hálózatépítést, valamint olyan támogató technológiákat (pl. szövegfelolvasó szoftverek, bluetooth-alapú technológiák) biztosítani, amik a könyvelési, adózási és egyéb menedzsmentet érintő információhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférést segíti.

A sikeres fogyatékossgal élő vállalkozók példái azt mutatják, hogy a fogyatékossgal élő emberek képesek és alkalmasak lehetnek vállalkozások indítására, miközben olyan jövedelemszerzési lehetőséghez jutnak, amely időben és térben is rugalmasabb, mint a klasszikus alkalmazotti lét (Parker Harris et al., 2013; Bagheri et al., 2015). A felelős és hosszú távú üzleti sikerhez azonban a motiváción és a személyes tényezőkön túl komplex programokra és politikákra, valamint a komplett vállalkozási ökoszisztéma erőfeszítéseire is szükség van, ami számos szereplő jól összehangolt együttműködését igényli (vállalkozók, jövőbeli vállalkozók, inkubátorok, állami intézmények, kockázati tőke, oktatás stb.). Az egyéni és strukturális hátrányokat kompenzáló támogatásnak – más hátrányos helyzetű munkaerőpiaci csoportokhoz (pl. nők, romák) hasonlóan – számos előnye lehet mind az egyén, mind a társadalom szintjén. Ezáltal a fogyatékossgal élő emberek számára nyújtott vállalkozásfejlesztési szolgáltatások potenciális eszközzé válhatnak a foglalkozási rehabilitáció eszköztárában és esetlegesen megoldási alternatívát jelenthetnek a szegénységgel és a hátrányos helyzettel is összefüggő alacsony munkaerőpiaci részvételre (Kitching, 2014). Ehhez egy további fontos szempont, hogy a fogyatékossgal élő emberek foglalkoztatáspolitikája ne kizárólag, mint az önellátás

egy eszközeként tekintsen a vállalkozói tevékenységre, hanem mint az innováció és a gazdasági növekedés egy lehetséges forrására.

A jelen kutatás korlátai és további kutatási irányok

Kutatásunk célja a fogyatékossgal élő vállalkozók hazai helyzetének feltárása, a tudományos és szakmai megértés elmélyítése volt. Az eredmények és megállapításaink hatókörét egyértelműen korlátozza a kis számú válaszadó. A fogyatékossgal élő vállalkozók megismerését célzó további kutatások számos irányba haladhatnak tovább. A női vállalkozókról szóló nemzetközi tanulmányok rámutatnak, hogy a nők motivációi, korlátai és a hagyományos nemi szerepek figyelembevétele a vállalkozások alternatív értelmezését is adhatják (Essers & Benschop, 2015), azaz izgalmas téma lehet fogyatékossgal élő vállalkozónók vizsgálata. Egy másik irány az egyes fogyatékossgal típusok mentén való gondolkodás, például a siket vagy siketvak vállalkozókkal kapcsolatos kutatások (Hierholzer & Bybee, 2017). Egy további lehetséges kutatási téma a fogyatékossgal élő vállalkozók identitása, illetve az, hogy karrierválasztásuk és üzleti-munkahelyi sikerük hogyan függ össze a pozitív vállalkozói énkép kialakításával (Baldrige & Kulkarni, 2017).

Felhasznált irodalom:

1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról
2011. évi CXCI. törvény a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól és egyes törvények módosításáról
- Adizes, I. (1992). *Vállalatok életciklusai*. Budapest: HGV Kiadó.
- Atkins, S. (2013). A Study into the Lived Experiences of Deaf Entrepreneurs: Considerations for the Professional. *Journal of the American Deafness & Rehabilitation Association (JADARA)*, 47(2), 222-236.
- Ashley, D., & Graf, N. M. (2017). The Process and Experiences of Self-Employment Among People With Disabilities: A Qualitative Study. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 1-11. <https://doi.org/10.1177/0034355216687712>
- Barnes C., & Mercer G. (2005). Disability, Work and Welfare: Challenging the Social Exclusion of Disabled People. *Work, Employment and Society*, 19(3), 527-545. <https://doi.org/10.1177/0950017005055669>
- Bagheri, A., Azizi, M., & Fard, M.F. (2015). Managerial Skills Required by Entrepreneurs with Physical and Mobility Disabilities. *International Journal of Management Sciences*, 5(8), 571-581.
- Bagheri, A., & Abbariki, M. (2017). Competencies of disabled entrepreneurs in Iran: implications for learning and development. *Disability & Society*, 32(1), 69-92. <https://doi.org/10.1080/09687599.2016.1268524>
- Balcazar, F. E., Kuchak, J., Dimpfl, S., Sariepella, V., & Alvarado, F. (2014). An empowerment model of entrepreneurship for people with disabilities in the US.

- Psychosocial Intervention*, 23, 145-150. <https://doi.org/10.1016/j.psi.2014.07.002>
- Baldrige, D. C., & Kulkarni, M. (2017). The shaping of sustainable careers post hearing loss: Toward greater understanding of adult onset disability, disability identity, and career transitions. *Human Relations*, 70(10), 1217-1236. <https://doi.org/10.1177/0018726716687388>
- Bennett, R. (2014). *Entrepreneurship, Small Business and Public Policy: Evolution and Revolution*. Abingdon: Routledge.
- Cooney, T. (2008). Entrepreneurs with Disabilities: Profile of a Forgotten Minority. *Irish Business Journal*, 4(1), 119-129.
- Cooper, D., & Emory C. (1995). *Business Research Method*. Homewood, Ill.: Irwin. CSSE – Canadian Centre for Social Entrepreneurship.
- Csillag, S., Györi, Z., & Svastics, C. (2019). Long and winding road? Barriers and supporting factors as perceived by entrepreneurs with disabilities. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 13(1-2), 42-63. <https://doi.org/10.1108/jec-11-2018-0097>
- Csillag, S., & Hidegh A.L. (2011). Hogyan bonthatók le a látható és láthatatlan falak? Kooperatív kutatás a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásával kapcsolatos mentális gátak lebontásáról. *Vezetéstudomány*, 42(12), 23-36.
- Csillag S., Toarniczky, A., & Primecz, H. (2018). Dolgoznánk, ha hagynátok... Megváltozott munkaképességű emberek és a HR rendszerek. *Vezetéstudomány*, 49(06), 33-45. <https://doi.org/10.14267/veztud.2018.06.04>
- Dajnoki K. (2011). Fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatásának megítélése a szervezetben. *Acta Scientiarum Socialium*, 34, 85-93.
- De Clercq, D., & Honig, B. (2011). Entrepreneurship as an integrating mechanism for disadvantaged persons. *Entrepreneurship & Regional Development*, 23(5-6), 353-372. <https://doi.org/10.1080/08985626.2011.580164>
- Dhar, S., & Farzana, T. (2017). Entrepreneurs with Disabilities in Bangladesh: An Exploratory Study on Their Entrepreneurial Motivation and Challenges. *European Journal of Business and Management*, 9(36), 103-114.
- Doyel, A.W. (2002). A realistic perspective of risk in self-employment for people with disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 17(2), 115-124.
- Essers, C., & Benschop, Y. (2007). Enterprising identities: Female entrepreneurs of Moroccan or Turkish origin in the Netherlands. *Organization Studies*, 28(1), 49-69. <https://doi.org/10.1177/0170840607068256>
- Greiner, L. E. (1972): Evolution and Revolution as Organizations Growth. *Harvard Business Review*, July–August, 37-46.
- Harper, M., & Momm, W. (1989). *Self-employment for disabled people: experiences from Africa and Asia*. Geneva: International Labor Office.
- Heath, K. L., & Reed, D.L. (2013). Industry-Driven Support (IDS) model to build social capital and business skills of low-income entrepreneurs with disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 38, 139-148. <https://doi.org/10.3233/jvr-130627>
- Heller, T., & Parker Harries, S. (2012). *Disability Through the Life Course*. San Francisco: SAGE Publishing Inc.
- Hidegh, A.L., & Csillag, S. (2013). Toward the mental accessibility. Changing the mental obstacles that future HRM practitioners have about the employment of people with disabilities. *Human Resource Development International*, 16, 22-39. <https://doi.org/10.1080/13678868.2012.741793>
- Hierholzer, A.C., & Bybee, J. (2017). Working with Randolph-Sheppard Entrepreneurs Who Are Deafblind: A Qualitative Analysis. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, January-February, 61-71. <https://doi.org/10.1177/0145482x1711100106>
- Györi, Z., & Csillag, S. (2019a). Vállalati felelősségvállalás és fogyatékosokkal élő személyek foglalkoztatása: külön múlt – közös jövő? 1. Rész: A kapcsolódó politikák fejlődése az EU-ban és Magyarországon. *Vezetéstudomány*, 50(6), 14-23. <https://doi.org/10.14267/veztud.2019.06.02>
- Györi, Z., & Csillag, S. (2019b). Vállalati felelősségvállalás és fogyatékosokkal élő személyek foglalkoztatása: külön múlt – közös jövő? 2. Rész: A fogyatékosokkal élő személyek foglalkoztatása a CSR-szakirodalomban és a gyakorlatban. *Vezetéstudomány*, 50(7-8), 16-30. <https://doi.org/10.14267/veztud.2019.07.02>
- Ipsen, C., Arnold, N., & Cooling, K. (2003). Small Business Development Center Experiences and Perceptions: Providing Service to People with Disabilities. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 8(2), 113-132.
- Jones, G. (1997). Advancement opportunity issues for persons with disabilities. *Human Resource Management Review*. 7(1), 55-76.
- Kasperova, E., Kitching, J., & Blackburn, R. (2018). Identity as a causal power: Contextualizing entrepreneurs' concerns. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 19(4), 237-249. <https://doi.org/10.1177/1465750318763213>
- Kitching, J. (2014). *Entrepreneurship and self-employment by people with disabilities*. Background Paper for the OECD Project on Inclusive Entrepreneurship (working paper). Paris: OECD.
- Knight, J. (2015). The evolving motivations of ethnic entrepreneurs. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 9(2), 114-131. <https://doi.org/10.1108/jec-10-2013-0031>
- Kvale, S. (2007). *Doing Interviews*. London: Sage.
- Miller, D., & Le Breton-Miller, I. (2017). Underdog Entrepreneurs: A Model of Challenge-Based Entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 41(1), 7-17. <https://doi.org/10.1111/etap.12253>
- Neuman, W.L. (2008). *Social research methods: qualitative and quantitative approaches*. South Asia: Pearson Education.

- Oliver, M. (1995). *Understanding disability: From theory to practice*. London: Palgrave Macmillan.
- Pagán, R. (2009). Self-employment among people with disabilities: evidence for Europe. *Disability & Society, 24*(2) 217-229. <https://doi.org/10.1080/09687590802652504>
- Parker Harris, S., Renko, M., & Caldwell, K. (2013). Accessing social entrepreneurship: Perspectives of people with disabilities and key stakeholders. *Journal of Vocational Rehabilitation, 38*, 35-48. <https://doi.org/10.3233/jvr-120619>
- Parker Harris, S., Caldwell, K., & Renko, M. (2014). Entrepreneurship by Any Other Name: Self-Sufficiency Versus Innovation. *Journal of Social Work in Disability & Rehabilitation, 13*(4), 317-349. <https://doi.org/10.1080/1536710x.2014.961115>
- Renko, M., Harris, S., & Caldwell, K. (2015). Entrepreneurial entry by people with disabilities. *International Small Business Journal, 34*(5)1-24. <https://doi.org/10.1177/0266242615579112>
- Reddington, T., & Fitzsimons, J. (2013). People with learning disabilities and microenterprise. *Tizard Learning Disability Review, 18*(3), 124-131. <https://doi.org/10.1108/tldr-02-2013-0013>
- Rizzo, D.C. (2002). With a little help from my friends: Supported self-employment for people with severe disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation, 17*, 97-105.
- Salamzadeh, A., & Kesim, H.K. (2017). The enterprising communities and startup ecosystem in Iran. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy, 11*(4), 456-479. <https://doi.org/10.1108/jec-07-2015-0036>
- Saldaña, J. (2013). *The coding manual for qualitative researchers*. Los Angeles: SAGE Publications.
- Schumpeter J.A. (1965). Economic Theory and Entrepreneurial History. In: Aitken HG (ed) *Explorations in enterprise* (pp. 45-64). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Seekins, T., & Arnold, N. (1999). Self-employment and economic leadership as two promising perspectives on rural disability and work. *Work, 12*(3), 213-222.
- Silverman, D. (2008). *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook*. London: SAGE.
- Soltész, A. (szerk.) (2016). *Munkavállalók és munkáltatók a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási lehetőségeiről, esélyeiről. Adatok, tények vélemények*. Budapest: ProAbility, BCE.
- Vecsenyi, J. (2017). *Kisvállalkozások indítása és működtetése (Starting and managing new ventures)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Walls, R.T, Dowler, D.L., Cordingly, K., Orslene, L.E., & Gler, J.D. (2002). Microenterprising and People with Disabilities: Strategies for Success and Failure. *Journal of Rehabilitation, 6*(2), 29-35.
- World Report on Disability* (2011). New York: World Health Organization and The World Bank.
- Yamamoto, S., Unruh, D., & Bullis, M. (2012). The viability of self-employment for individuals with disabilities in the United States: A synthesis of the empirical-research literature. *Journal of Vocational Rehabilitation, 36*, 121-134. <https://doi.org/10.3233/jvr-2012-0587>